

УДК [930.2:159.942-053.2](47+57)"1970/1985"

DOI: 10.33402/ur.2020-13-289-301

Ірина ДЕРЕВЧУК

аспірантка кафедри новітньої історії

України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9776-5127>

e-mail: iraderevcuk@gmail.com

УСНІ НАРАТИВИ ПРО ДИТИНСТВО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1970–1985 РОКІВ

*Емоції, звичайно, через деякий час минають,
але те, що вони зробили, – залишається.*

В. Швобель

У центр наукових пошуків поставлено емоції радянської дитини, які значною мірою відображають спосіб прийняття/вираження її власного ставлення до навколишніх подій та світу. Саме емоції супроводжували людину все її життя, значною мірою зумовлювали вчинки, запускали чи призупиняли механізми пам'яті та формування спогадів, що впливали на процес пригадування в дорослому віці. Проаналізовано інтерв'ю жінок та чоловіків як першоджерела для дослідження емоцій радянської дитини. Такі усні джерела передбачають роботу з «емоціями в квадраті» – почуттями, які супроводжували респондента під час описуваної ситуації в минулому, та відчуттями безпосередньо під час запису інтерв'ю. Визначено різницю між емоційним забарвленням наративів відповідно до гендеру, соціальних ролей та значущості конкретної події, яка була відкладена в пам'яті. Крізь призму емоцій досліджено заангажований ідеологічний світ та приватний. Суспільне життя, яке проходило під знаком пропаганди, накладало власний «емоційний режим» на повсякдення, ховаючи за ширмою «беземоційності» обурення та неприйняття, а також віру в радянські ідеали й захоплення організацією святкування. Діти були огорнуті почуттям безпеки – як у батьківській хаті, так і в державі загалом. Саме безпека була «емоційним кодом» дитинства та визначала площину для вираження інших емоцій та почуттів. Проаналізовано спектр позитивних (радість, захоплення) та негативних (страх, обурення) дитячих емоцій, моделі їхньої появи та відмінності у вираженні відповідно до особистого характеру та суспільних змін. Приватне життя, яке значною мірою визначали соціальні умови та рівень забезпеченості батьків, формувало ширший кут для творення власного ставлення до подій, а отже, давало змогу виявляти свої емоції та почуття по-різному, що сприяло становленню основ характеру та системи цінностей дитини. Обґрунтовано способи розуміння, спроби інтерпретацій та еволюцію історичних підходів до дослідження емоцій.

Ключові слова: дитинство, емоції, позитивні емоції, негативні емоції, беземоційність, емоційні коди, емоційний режим СРСР, усні наративи.

Дитинство незалежно від політичних реалій та ідеологічних штампів зазвичай емоційне та щире, від першого ковтка молока матері до випускного вальсу наскрізь пронизане щоденними радостями та переживаннями. Радянське дитинство суттєво відрізнялося від тодішнього західноєвропейського, як і все тогочасне суспільство разом з управлінським апаратом і політикою пам'яті. У соціалістичній державі панував особливий стиль життя, який, з одного боку, не давав падати у злидні, а з іншого – не залишав багато шансів для самовираження ні особистісного розвитку, ні емоційного. Ритм задавало телебачення, газети, плакати, листівки, а також численні паради та демонстрації. Спостерігаючи за всім та одночасно перебуваючи в епіцентрі подій, люди напівсвідомо засвоювали радянські істини добра і зла, навчалися прийнятному для всіх стилю поведінки та вираження власних емоцій. Дорослі не завжди брали до уваги те, що своєю поведінкою і способом вираження власних емоцій стають зразками для майбутнього покоління, адже корінь вічного зв'язку батьки/дорослі-діти є надзвичайно глибоким. У такий спосіб зразки для виявлення емоцій та поведінкових практик, сформовані в дитинстві під крилом сім'ї, осмислені в зрілому віці, змінені, накладені, поєднані чи повністю заперечені, були знову передані дітям, тож певні моделі поведінкових та емоційних реакцій виходили з дитинства і туди ж поверталися.

Метою цієї публікації є спроба відображення емоційного фону, ритму та стилю радянської епохи доби «розвинутого соціалізму» на прикладі дитячого населення; аналіз емоційної складової життя пересічної дитини та її відображення крізь призму офіційної зависи та обов'язкових ритуалів, а також щоденних приватних практик. Діти радянського часу були овіяні почуттям постійної безпеки, саме це відчуття можна вважати своєрідним «емоційним кодом», що задавав тон дитинству того часу. Безпеку, з одного боку, забезпечувала влада. Попри сумнівну реальність цієї безпеки, її гучно транслиували через гасла й агіткампанії. З іншого боку, крім відчуття безпеки під егідою дідуся Леніна, було й відчуття безпеки батьківської хати.

Між площиною теорії та практики

Емоції передусім є об'єктом вивчення психології. Професійні психологи розрізняють два взаємопов'язані стани організму людини: емоції та почуття¹. Щодо семантики термінів в історичній науці, то ці два близькі за виявами, та різні за тривалістю стани накладлися і фігурують під визначенням «емоції». Батьком історії емоцій вважають француза Люсьєна Февра, який у статті «Чуттєвість і історія» обґрунтував необхідність постановки емоційної складової особи та суспільства в центр дослідницьких

¹ *Почуття* – це переживання людиною свого ставлення до того, що вона пізнає, робить, до інших людей і до самої себе. Емоції та почуття органічно взаємопов'язані, але за змістом і формою переживання вони не тотожні. *Емоція* – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Докладніше див.: Емоції та почуття. *Київський університет імені Бориса Грінченка. Університетський коледж*. URL: <http://uk.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/uk/PDF/emocii.pdf> (дата звернення: 09.09.2018).

пошуків². Завдяки своїй статті французький історик фактично «відкрив емоції» для наукових розвідок і тим започаткував цілий напрям для подальшого аналізу.

Відтоді в науці змінилося багато, деякі напрями і школи втратили свою актуальність, а «безперспективні» передтечі сформувалися в окремі галузі з добре опрацьованим методологічним апаратом та історіографічною базою. Саме зі середовища постпозитивізму постала й історія емоцій, тепер цілком самостійний напрям в історіописанні без будь-яких претензій на власну об'єктивність та всеохопність, що допомагає краще зрозуміти історичний процес загалом та окремі його періоди. Дослідники розширили горизонти для пошуку джерел та їхніх подальших інтерпретацій, зібрали навколо себе однодумців для спільної організації наукових шкіл та видання журналів. До сьогодні актуальними залишаються такі концепції:

«Емоційні стандарти минулого». Американці Пітер та Керол Стенси у 1985 р. ввели в науковий обіг термін «емоціологія»³, який використовували для розрізнення колективних емоційних стандартів суспільства й емоційного досвіду окремих суб'єктів і груп, а історії емоцій пророчили вивчення колективного минулого крізь призму заборони одних волевиявлень та заохочення інших⁴. Стрижнем досліджень, що стосуються емоційної тематики, мало стати розрізнення реального емоційного досвіду та приписувані людині норми реакції на ті чи ті⁵.

«Емоційні співтовариства». Про такі «умовні» спільноти, як, наприклад, селяни, монахи, лицарі, та набір емоційних джерел для кожної з них у добу Середньовіччя роздумує Барбара Розенвейн у своїй монографії⁶. Зауважуючи, що одна людина може входити в кілька спільнот, дослідниця поділяє їх на «соціальні», де є схожі норми існування учасників, і «текстильні», засновані на спільності ідеологій, вчень та образів⁷. Вивченню соціальної ролі емоцій передують читання «емоційних

² Люсьєн Февр свої міркування будував на основі VIII тому «Французької енциклопедії», в якій вперше навели загальну картину психологічного розвитку людини протягом усього життя. Перебуваючи під впливом енциклопедії та керуючись власним досвідом, автор зазначав, що емоції «заразні», тобто такі, що швидко передаються, адже становлять частину суспільних взаємовідносин та відносин між людьми, формуючи так званий «суспільний інститут». Саме Л. Февру належить і твердження про «амбівалентність почуттів», коли кожне окреме почуття одночасно є собою та власною протилежністю. Докладніше див.: Февр Л. Чувствительность и история. *Февр Л. Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. С. 109–125.

³ Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*. Oxford, 1985. Vol. 90. № 4. P. 813–836.

⁴ Винницкий И. Заговор чувств, или русская история на «эмоциональном повороте». Обзор работ по истории эмоций. *Новое литературное обозрение*. URL: <http://www.nlbooks.ru/node/2639> (дата звернення: 15.10.2018).

⁵ Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards... P. 825–829.

⁶ Rosenwein B. Problems and methods in the history of emotion. URL: <http://www.passionsincontext.de/index.php/?id=557> (дата звернення: 15.10.2018).

⁷ Зорин А. Индивидуальное переживание как проблема истории культуры. *Theory&Practice*. URL: <https://theoryandpractice.ru/posts/14501-emotionsiologiya-kak-istoriki-nachalimizhat-emotsii-i-chuvstva> (дата звернення: 18.10.2018).

метафор» та «мовчання», що визначають ритм і чуттєве забарвлення досліджуваної епохи чи окремих груп у ній⁸.

«Емоційні режими, страждання та притулки». Ці терміни ввів і зробив зрозумілими для світу крізь призму французької історії XVII–XIX ст. Вільям Редді у монографії «Навігація емоцій»⁹. На його думку, будь-яка стійка влада нав'язує своїм підданим специфічний «емоційний режим», тобто набір нормативних емоцій, що реалізується в офіційних ритуалах і практиках. Такий режим неминуче виявиться більшою чи меншою мірою репресивним і буде заподіювати індивідам «емоційні страждання», які спонукатимуть їх шукати «емоційного притулку» у відносинах, ритуалах і організаціях, де вони зможуть дати вихід офіційно не санкціонованим почуттям¹⁰. А відповідні емоційні дії сублімуватимуть у літературу, мистецтво, театр, породжуючи нові мотиви та стилі¹¹.

Сучасне дослідження, побудоване на багатій джерельній базі, має бути переосмислене крізь призму вищеподаних концепцій, які диктують своєрідну моду, задають ритм методології роботи, становлять широке поле для роздумів та інтерпретацій, переносять вже отриманий досвід у вивчення різних епох. Крізь призму таких напрацювань треба розглядати й емоційну складову радянської дитини, шукаючи відповіді на запитання емоційної пам'яті в дитячому віці, у щоденних переживаннях та потрясіннях, radoцax і страхах. Важливо працювати з особистим світом, зануритися у світ офіційний та догматично врегульований, обмежений щирістю волевиявлення почуттів та типовою замкненістю.

Американський дослідник Даніель Грос вважає, що емоціями можна спекулювати, і наводить для прикладу звістку про смерть нікому не відомого жебрака, яка нікого не засмучує, і трагедію принцеси Діани, що змусила плакати весь світ¹². На його думку, враження про особу, явище чи подію формулюють наративи, а впізнаваними вони стають з того моменту, коли пронизані емоційністю та щирістю. Усні розповіді – головне джерело для дослідницького аналізу та інтерпретації – вже є емоційними, особливо коли торкаються чи не найщасливішої пори в житті кожної людини – дитинства. Так, перші роки життя оповідача для нього ж самого можуть здаватися нецікавими, але прожита історія, присипана порохом років в нарації постає живою та емоційно насиченою, а отже, нетиповою та особливою. Працюючи з усними джерелами, дослідник стикається з «емоціями в квадраті» – почуттями, які супроводжували респондента під час описуваної ситуації в минулому, та відчуттями безпосередньо під час запису інтерв'ю. Сприятливий емоційний стан інформанта є запорукою вдалого аудіодокумента. Згадуючи всі повороти долі, втрати та розчарування або ж, навпаки, перемоги і здобутки, оповідачі, не соромлячись, посміхаються та плачуть, наповнюючи запис живою історією. Так, жіночі розповіді

⁸ Винницький І. Заговор чувств...

⁹ Reddy W. *The navigation of feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York, 2001. 380 p.

¹⁰ Зорин А. *Индивидуальное переживание как проблема истории культуры*.

¹¹ Винницький І. Заговор чувств...

¹² Gross D. *The Secret History of Emotion: From Aristotle's Rhetoric to Modern Brain Science*. Chicago, 2006. 194 p.

є більш емоційно насиченими, їхні наративи пронизані метафорами, епітетами та порівняннями, в той час коли у спогадах чоловіків чуттєвість зведена до мінімуму. Крім цього, матеріал, отриманий внаслідок інтерв'ю, записаний уже з давно дорослими людьми, які ті чи ті події зі свого дитинства споглядають крізь призму часу та набутого власного життєвого досвіду і не завжди точно можуть пригадати стан емоційного збудження в контексті конкретної життєвої ситуації. Емоції, які переросли в почуття, варіюються залежно від конкретних обставин та зовнішніх впливів, тому знайти та вловити «першу» реакцію з висоти сучасності стає вкрай важко.

Аналіз та систематизування зібраного матеріалу засвідчує, що найчастіше респонденти виявляли такі емоції: здивування, захоплення та обурення з різним ступенем емоційної насиченості. Це природно, адже діти дивуються всьому, що бачать: зелені трави, блакиті неба, кольору та формам навколишнього світу. Для них усе побачене та почуте – новинка, яка супроводжується цікавістю та безліччю питань, поступово перетворюючись у частину власної свідомості. Щире захоплення спортом чи грою на фортепіано, казками бабусі чи веселою грою з друзями було органічною частиною тодішньої щоденної реальності. Але барвиста уява нерідко розбивалася об дійсність. Хвиля обурення – звична реакція дитини на невдачу чи провал, а також на невинуваті очікування чи навіть страх.

«Емоційний режим» радянського соціуму

Аналізуючи дитинство, коли живі та щирі емоції викликає абсолютно все, ми звернули увагу на, здавалося б, абсолютно беземоційну сферу – офіційну. Існує стереотип, що нецікаве чи непотрібне, «накинута зверху» є беземоційним, насправді ж перша реакція на цей «непотріб» – хвиля обурення – вже є емоцією. Діти через відсутність життєвого досвіду не могли критично сприймати інформацію, яку отримували від інших, особливо коли їхній світ був подвійним – ідеологічно заангажованим у школі, піонерській організації та в міру націоналістичним і традиційним у батьківській хаті.

Емоції завжди викликало свято, чи це було очікуване день народження, Новий рік, Великдень чи першотравневі свята, які дарували додатковий вихідний: «Свята, звичайно що, в нас цінувалися, тому що, таке щоб радянські свята – ні. 1, 2 травня люди бульбу садили»¹³. Проте для дітей обов'язкові паради хоча б створювали святкову атмосферу: «На 9 травня це був такий якби день жалоби, але виходили теж всі організації, але з такими факелами вечором, на мене воно враження таке справляло, це на дерев'яних таких палочках, залізни баночки, такі як з-під молока згущеного, туди накладалося льон, наливалось бензин, і вже коли виходили в центр, теж всі організації підпальювали і з такими факелами вночі йшли, це в честь перемоги 9 травня»¹⁴. Витримана в радянському офіційно атмосфера все ж залишалася святковою, історії ветеранів допомагали відчувати себе частиною великого народу СРСР.

¹³ Інтерв'ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

¹⁴ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

Діти захоплювалися тим, що їм дарувало життя, і впевнено ковтали готовий матеріал, поданий ідеологічною машиною дозованими формами через вчителів та книги: «І в мене було бажання поїхати на БАМ, і це настільки було в мене в голові, що там так класно, і гарно, і добре, в мене уява-гітара, поїхав на БАМ, ну і що, що там чоботи, наскільки гарно проводилася пропаганда»¹⁵. Відповідна література, ідеологічні плакати та заклики породжували відчуття відповідальності за власну Батьківщину та її розвиток, а першим кроком на шляху до власної корисності для суспільного блага було членство в дитячих та молодіжних організаціях.

Вступ у піонерську або комсомольську організацію супроводжувався не лише святковими привітаннями, настановними промовами та одяганням чергового атрибута – галстука чи значка, а й деколи розчаруванням, особливо якщо такий вступ йшов проти власних моральних принципів: «Ну радянської, я дуже пам'ятаю такий факт, треба було вступати в комсомол. І він мені довший час спокою не давав, той факт, ну, там хотілося, бо ті ж комсомольці, тим більше я була така досить активна, і бути активною і не бути в комсомолі – це було трошки важко, і тому мусіла поступити в комсомол, і задавали питання “чи ти віриш в Бога?”, треба було відповісти “ні”, я відповіла, але прийшла додому, ніякої радості, відчуття того, що нарешті-от комсомол, збулися мрії, а було якесь таке пригнічення від того, що я мусіла сказати, що я не вірю в Бога»¹⁶. Цікавість і певною мірою страх бути спійманим викликало те, що було забороненим. В СРСР такими місцями були церкви: «Церкви перетворені на музеї атеїстичні. Що я знала про церкву, отут на Передмісті в щілинку дивилася, а там було насипано зерна, Ісус і Марія, оце мені було дуже цікаво, я в ту велику шпаринку туди дивилася»¹⁷. Заборонена тема релігії, яка досі була на слуху, породжувала запитання та масу протиріч, формуючи ази власного світогляду та ціннісної системи.

Розчарування та зневага посилювалися і в ході розмов з дорослими, насамперед з батьками, на теми влади й ідеології, а також моральності в тогочасному суспільстві: «Цінності, нівелювалося все розумне, ставилося на перше місце ідеологію, партія сказала, комсомол отримав ес, завжди готов, оце були гасла. Ніякої духовності, ніякої релігії, ніякої національної культури і при владі, як вони казали, при верховній владі має бути народ – доярка і пастух»¹⁸. Усвідомлення незворотних процесів викликало відразу та зневіру у принципах, яких навчали вчителі та пропагували в пресі, телебаченні.

Часто особливості радянського способу життя, культ особи генсека, показовість та засаднича необґрунтованість викликали досаду, розчарування та сміх насамперед у батьків. Споглядаючи за реакціями дорослих, діти і собі в сімейному колі з гордістю заявляли про власну позицію: «Коли в нас були гості, в нас один родич такий був, на якісь посаді, в нього завжди були там якісь. Я розповіла цей вірш, який він так, мене дуже так: “А ти знаєш, такого не можна говорити!”». Тобто

¹⁵ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. ...

¹⁶ Інтерв'ю з Графінською Лілією, 1969 р. н., записане 2 березня 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

¹⁷ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. ...

¹⁸ Там само.

він думав, що мені батьки про це забороняли говорити вдома: “Ти знаєш, це ж не можна, ти таке в школі розповіш, це не можна”, таким голосом, нічого-нічого, хай говорить. Я скажу віршик, значить, про Брежнєва: “Что ж то за бормолей, так и прется в Мавзолей, брови черные, густые, длинные, пустые, он и маршалл, и герой, отгадайте, кто такой, кто даст правильный ответ, той получит 10 лет” – такий був мій віршик, який я розповідала, не знаю, чи в 5, чи в 6 років¹⁹. Внутрішня впевненість і відчуття гарантованої безпеки часто дозволяли дітям, інколи необдуманно, заявляти про речі, яких дорослі по-справжньому боялися.

Ворожий образ Заходу, насаджений зверху, надовго закорінювався в дитячій голові, яка щиро вірила у всі біди та нещастя людей світу капіталізму: «Я так і уявляла, шкодувала тих бідних, що хочуть вчитися, бідні американські діти, бідні французькі діти, вчитися не можуть, чистять мешти [туфлі – Д. І.] багатіям, їхні, може, мами хворі, в нас безплатна медицина, а в них всьо платне, вони гроші мами на ліки заробляють, ще в книжці були такі жалісливі оповідання, я уявляла, що то дійсно всьо на правду так є»²⁰. Через недостатню кількість інформації та власного життєвого досвіду діти були легким об’єктом маніпуляції, вони швидко засвоювали інформацію, співчуючи своїм закордонним одноліткам.

Щоденність радянського життя часто зводилася до базових потреб в житті кожної людини: їжі та одягу. Постійні дефіцити та низька якість улюбленої продукції викликали обурення та розчарування в дітей: «Пам’ятається, як був період, що були цукерки, то був пластилін в прямому сенсі, то була така ліпанина, то не було що їсти, нормальних цукерків не було. Дефіцит»²¹. А іноді похід за молоком чи м’ясом перетворювався в цілу подорож з неочікуваним кінцем: «Котлети. За м’ясом, пам’ятаю, їхали до Львова до бабці, і в четвертій ранку баба йшла займала чергу в магазин. В шостій ранку приходили всі ми, тому що давали по одному пакету фаршу, куска якогось м’яса, чим більше членів родини стояло в черзі, то ти набирав більше м’яса, і там ми всі дружно стояли.. то я пам’ятаю, раз нас розшифрували, що ми всі з одної сім’ї, то нас там чуть в черзі не побила якась жіночка нервова»²². Але, незважаючи на дефіцити, черги та «війни за харчі», батьки намагалися зробити все, щоб діти не почувалися голодними, а останні до сьогодні з посмішкою і ностальгією згадують мамин борщ та качку, пюре з котлетою зі шкільної їдальні, пломбір, який продавали в магазині за рогом.

«Свої» зі світу дорослих (повага, захоплення)

Прикладами для наслідування, моральними авторитетами та людьми, розмови з якими приносили нові знання та внутрішню гармонію, були батьки та рідня, бабуся з дідусям: «Баба взагалі була одна з тих, що багато знав. Я навіть на теперішній час,

¹⁹ Інтерв’ю з Орлевич Іриною, 1971 р. н., записане 25 березня 2014 р. у м. Львові. *Архів автора*.

²⁰ Інтерв’ю з Пиж Оксаною, 1969 р. н., записане 27 лютого 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

²¹ Інтерв’ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

²² Інтерв’ю з Лесеико Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

досі не зустріла ні одної людини, яка би знала стільки багато пісень, скільки знала моя баба. Колись, навіть я кажу, ми з сестрою згадуємо, часом баба до будь-якої ситуації могла якусь пісеньку проспівати»²³. Саме бабуся часто була найкращою подругою, якій без остраху можна було розповісти все й отримати пораду та підтримку.

Деколи вчителі були тими, на кого дітям хотілось рівнятися, їх поважали, а їхніми вчинками захоплювалися. Часом вчителі виходили за межі службових обов'язків, допомагаючи учням: «І знаєш, ще що пам'ятаю, пам'ятаю, як я колись була в 2-му класі, я попала в ОХМАДИТ, дитячу лікарню, з гастритом, мене там лікували, на тамтой час в школі вчили відмінки. І вона, пам'ятаю, прийшла до мене додому, вчителька, принесла, напевно, ще, крім того, щось, але принесла, пам'ятаю, яблучний сік, такий закручений, банку таку, що на закрутку йшла, потім попросила мені ту банку їй вернути потім, принесла мені той яблучний сік, і вона прийшла до мене додому, щоб вивчити ті відмінки, сама, її навіть ніхто не просив, уявляєш собі, сиділа, вчила, вона мені пояснювала, тепер я розумію, що то була одна з таких найважливіших тем»²⁴. Радянські вчителі справді мали повагу та авторитет у суспільстві, а діти отримували завдяки їм гідні зразки для наслідування, які разом зі здобутими знаннями несли в самостійне життя.

Власні стратегії успіху (гордість, впевненість у своїх силах)

Перші успіхи, про які з гордістю згадують нині вже давно дорослі респонденти, часто були пов'язані зі школою, вчителями, олімпіадами: «Гарно ладила з вчителями, то, може, трохи так нескромно буде, але в багатьох з них була їхньою улюбленицею, може, через то, що була сумлінна, була відповідальна, була навіть колись, в свій час я була в 8 класі, перепрошую, в 9 склали, як же ж воно тоді називалося, тепер тоже така шкільна організація є, то що голову вибирають»²⁵. Власною перемогою не обов'язково могло бути призове місце, кубок чи грамота, а вміння опанувати себе, взяти під контроль усі емоції та успішно довести справу до логічного кінця: «В нас був вечір “Поговорим о музыке и поэзии”, і я мала співати “Ave Maria”, а моя однокласниця Марійка Козак мала грати на фортепіано, в школі на сцені стояло фортепіано, і от я починаю співати, половину відспівала, а Марійка починає грати, йде вперед і грає не те, що мені треба співати, я зупиняюся, підходжу до Марійки, показую, де вона повинна грати, стаю на своє місце і далі співаю, я відспівала “Ave Maria”»²⁶. Такі перемоги, можливо, маленькі зі сучасної візії, тоді здавалися справжніми нездоланими вершинами, приборкання яких окриляло, додавало впевненості.

До сліз: розчарування, невдачі та страхи

Але не лише успіхи супроводжували шкільне життя дитини, куди більше було розчарувань та невдач, які лише починали загартувувати дитячий характер,

²³ Інтерв'ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. ...

поступово готуючи до виходу в самостійне життя. Перші страхи перед незвіданим, обурення через незвичний шкільний режим та своєрідний протест у вигляді скандалів та сліз діти виявляли вже з першим дзвоником: «Я б не сказав, що дуже любив школу, коли я прийшов в перший клас, я плакав, я не міг довго адаптуватися, зі мною вчителі мали великі проблеми, крім того, не дуже любив через то, що там дерли зошити, там була така вчителька, що дерла мені зошити за то, що я недобре написав»²⁷. Страх не давав спокійно спати, коли підлітки залишали школу: «Я пам'ятаю – сіла і плачу, мама каже, чого ти плачеш, я кажу до неї, мамо, я не знаю, чи хочу іти вчитися, мені так шкода ту школу, вона каже, то кидай то, забирай документи з того училища, іди назад в школу»²⁸. Або ж страх керував вибором майбутнього фаху: «Я захопилася дуже математикою, дуже мріяла стати вчителем математики, але коли я почула, що там при вступі треба здавати фізику, я відчула, що фізику я дуже досконало не знаю, і я пішла на хімію, тому що, думаю, хімія – серйозний важкий предмет, не кожен зможе навчити дітей хімії, а я зможу, отак я себе постановила»²⁹. Страх був і залишається серйозним суперником у внутрішній боротьбі, перемогти який не так вже й легко.

Страх відштовхував і одночасно манив, відчуття «мурашок по всьому тілу» і затамування подиху в очікування розв'язки викликали страшні історії: «Була такі старші дівчата, які любили розказувати страшилки, сідали на той стіл, що біля 2-го під'їзду, так сиділи і слухали, потім додому тяжко було зайти. Оксана Пижиха розказувала нам про якихось, такі дуже страшні. Я пам'ятаю, раз говорила про труну на кальосіках, оце-то був жах, потім про якісь відьми, пам'ятаю, ми раз ворожили, якісь відьми, якусь склянку, тарілку брали, якісь там пелюстки троянди насипали, ніби мали дивитися, додому потім влітали так дуже швидко, знаєш, тяжко потім було ноги опустити на лавку, жах був»³⁰. Ці історії пам'ятаються і донині.

Перші «революції»: обурення, образи, принципи

Почуття власної гідності та гордість часто спричиняли хвилю обурення, виливалися в протест та розчарування: «Я хотіла поступати на російську філологію в університет, Богу дякувати, мама пішла в 10-му класі її спитати, чи то я собі тільки так придумала, чи я дійсно здатна поступити туди, то вона сказала: “Ой, пусть лучше ваша Оксана туда не идет, она будет в школе учить, все тетради порастеряет”. Я на неї образилась, що то вона про мене так думає, я десятикласниця, така солідна дівчина, а вона таке думає, хай та російська філологія буде медом помазана, я туди не піду і всьо»³¹. Інколи така поведінка призводила до приниження, яке, звісно, дитина пропускала крізь себе та гірко засмучувалася: «І я пам'ятаю такий один фрагмент з

²⁷ Інтерв'ю з Голиком Романом, 1970 р. н., записане 25 березня 2014 р. у м. Львів. *Архів автора*.

²⁸ Інтерв'ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

²⁹ Інтерв'ю з Мигаль Надією, 1971 р. н., записане 6 лютого 2014 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

³⁰ Інтерв'ю з Лесеєко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

³¹ Інтерв'ю з Пиж Оксаною, 1969 р. н., записане 27 лютого 2016 р. ...

життя свого, як в школі було, ми писали такими ручками, як з пером, і тільки появилися такі автоматичні ручки, що чорнило набрати можна було, а то чорнило весь час мені засихало, і та ручка не писала, а я сиділа на останній парті, я нормально вчилася, але посадили на останню парту, а та ручка не писала, і треба було весь час стріпувати, щоб вона писала, а я то стріпувала на підлогу, і всю підлогу, і двері забризкала чорнилом, і вчителька моя побачила і питає, хто то забризкав, ну, я там сиділа, то звичайно, що я забризкала, сказала, щоб я пішла то мити, то була зима, холодно, я була дуже горда дитина така, мала свої принципи, звичайно, я не могла опуститися перед однокласниками так низько, щоб мити двері, ще й ту шмату брати і мити двері, для мене то було дуже принизливо. Я в такому роздягнутому вигляді, в формі шкільній, в нас була форма, фартушок, а я ще була санітарка, то були мої службові обов'язки в класі, то був перший клас, я так в тій косинці з хрестиком, така сумочка, мені мама пошила, і я бігла аж до дому, що метрів 300 я жила, в такому роздягнутому вигляді. Я прибігла додому, так змерзла, сіла на плитку, вона була тепла, батьки ще зранку палили, трошки загіртіся, а то зайшла вчителька моя, слідом за мною прибігла, каже, вдягайся, підемо до школи, я кажу – я не маю в що вдягнутися, весь одяг лишився в школі, то вона взяла велике пальто моєї сестри, таке, що мені аж до землі було, дала мені то пальто, я то пальто вдягнула і так, як той такий безпризорник, йшла до тої школи назад, в класі всі діти з мене сміялися, то такий фрагмент»³².

Азарт, пригоди та захоплення

Надмірна кількість енергії та запальний характер не давали всидіти на місці та спонукали до пригод, за які деколи було соромно: «До школи я ходити, ну як, любила, але не вчитися, а подуріти приходили більше так. Ну, ми любили побігати по класі, покидати кедями, я навіть і шиби розбила. Ромко Сокальчук прийшов вставляти, мені так було встидно. Він тоді працював лаборантом в школі, він прийшов вставити, але як то вийшло, одну шибу я розбила кедом, ну то прийшов він так вставити, то бачила вчителька, класна керівничка, а другу шибу я не розбила, наші їхали на бульбу, збирати, а в шафі була відкрита та шиба, і засвітило сонце, я не бачила, що вона відкрита, я просто на неї пішла і вона мені впала, відламались тільки кінчики, але так як я дівчина, яка любила молоток в руках тримати, я то все відкрутила і переставила її місцями, прикрутила і закрила. Але моя однокласниця, падлюка, здала мене класній керівничці, і на другий день вона вже знала, що я розбила ту шибу, а більше, крім неї, в класі нікого не було, я знала, хто мене здав, і все. Я добре вставила все, шафка закрилася, то не були якісь такі великі шиби, я її і зловила, якби була важка, я б її не зловила, змогла стримати в руках»³³. Такі дитячі образи на однокласників чи сусідів пам'ятаються і в дорослому віці, викликають сміх, інколи смуток та розчарування.

Діти швидко знаходили для себе нове заняття, часто раптово загорялися новим, незвіданим і швидко згасали, поступово втрачаючи інтерес: «Із таких неактивних

³² Інтерв'ю з Гудожніковою Надією, 1964 р. н., записане 26 березня 2014 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

³³ Інтерв'ю з Лесейко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

видів спорту пригадую, що десь клас 9–10-й в нас було захоплення шахами буквально в усіх»³⁴. Неймовірність та безпосередність дитячої особистості виражені в простоті та щирості уподобань, намірів, естетичних смаків, власних захоплень: «Був такий мультфільм “Дельфін і дівчинка” без слів, тільки одна пісня потім була, що ніби дівчинка бавилася з дельфіном, його потім ніби спіймали, щоб він виступав в дельфінарії, а вона його випустила в море, там таке цікаве було, мені то подобалося, дуже була гарна музика до того і така пісня, хоч російською мовою, але така душещипальна»³⁵; «Я в свій час захоплювалася, захопилася книжкою, так мені сподобалось “П’ятнадцятирічний капітан”, там така мужність, така відвага була»³⁶.

Для дітей епохи Брежнєва екзотикою ставала смачна страва чи новий продукт, перші враження від якого бували дуже різними: «Люда Коротка, Короткої нашої донька. Я була, напевно, в 6-му класі, і вона привезла їй таку цілу гілку бананів. І вона повісила їх за вікном, бо вони були ще зелені. Я кажу до мами, я виглянула з вікна і кажу до мами, слухай, мам, що то таке є? Мама каже, то банани. Я кажу, о, я би так хотіла попробувати, що то таке є. Моя мама пішла до тої Короткої, попросила один банан. Вона дала той банан, баба нам розрізала його, ми попробували, а він був недостиглий, то було таке несмачне, я казала «фу», я такого в житті більше їсти не буду»³⁷. Хоча перші гастрономічні відкриття були не завжди вдалимими та супроводжувалися розчаруванням, діти не переставали розширювати власні горизонти.

Пам’ять про емоції

Діти пам’ятають предмети інтер’єру, які приносили радість: «В нас були такі два металевих ліжка на пружинах, на одному спала я з мамою, на другому спав брат з татом. І ми на тих ліжках дуже любили скакати, страшно»³⁸. З усмішкою згадують школу, схожу на казку: «В школі я вчилася, наша школа була початкова, було 3 класи, школа була розташована на нашій вулиці, і школа була дуже гарна, вона мені запам’яталася, як казка, як школа-казка, вчителі такі доброзичливі, в школі не було дуже багато дітей»³⁹. З іронією розповідають про дитячі пригоди, які закінчилися грандіозною сваркою: «Ми там завжди бавилися, весілля якісь гуляли, Лідка Теліпська була молодий, а молодою була, не, Лідка була молода, а молодий була Марічка Пиж. Та хлопці стидались, напевно. То я пам’ятаю, я з дому взяла мамин вельон і порізала. Як я тоді дістала від мами. Та, було таке, було. Більше я нічо з хати не брала ніколи»⁴⁰. Увесь позитив і негатив щоденного життя та пригод

³⁴ Інтерв’ю з Галайчуком Володимиром, 1973 р. н., записане 9 листопада 2014 р. у м. Львів. *Архів автора.*

³⁵ Інтерв’ю з Пиж Оксаною, 1969 р. н., записане 27 лютого 2016 р. ...

³⁶ Інтерв’ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

³⁷ Інтерв’ю з Лесеико Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

³⁸ Там само.

³⁹ Інтерв’ю з Гудожніковою Надією, 1964 р. н., записане 26 березня 2014 р. ...

⁴⁰ Інтерв’ю з Лесеико Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

лягають в основу історій, і тільки ті події, які зачепили зсередини та емоційно сколихнули, стають незабутніми спогадами.

Отже, емоції – це частина життя кожної людини, це те, що лягає в основу почуттів, які, своєю чергою, формують ставлення до осіб та предметів, що закладає фундамент міжлюдських стосунків та світоглядних орієнтирів. Емоції запам'ятовуються, можна не пригадувати людини чи обставин події, але те, що довелося відчувати і пропустити крізь себе, залишається в пам'яті. Осмислення емоцій крізь історичну ретроспективу із залученням різних методологій дає змогу зробити висновки про певну тотожність людських почуттів, а також про суттєву різницю у способі їхнього вираження. Цю різницю і диктує суспільна реальність. Замкненість радянського соціуму, буденність та повторювальність рутини змінили світ дорослого, та не спромоглися зробити сірою дитячу реальність. Батьківська хата, школа і друзі, а також власна уява допомагали пережити негаразди, розчарування, обурення і страхи, ставали джерелом веселощів та радості. З ретроспективи дорослого самостійного життя дитячі емоції та спогади змушують зробити паузу, озирнутись назад та зрозуміти, що двері в царство безпеки та повної безтурботності давно зачинені, проте все те, що залишилося у вигляді калейдоскопу вражень, є твоїм назавжди.

REFERENCES

Emotsii ta pochuttia. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. Universytetskiy koledzh. Retrieved from <http://uk.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/uk/PDF/emocii.pdf> [in Ukrainian].

Fevr, L. (1991). *Chuvstvitelnost i istoriia*. In L. Fevr, *Boi za istoriiu*. Moscow: Nauka [in Russian].

Gross, D. (2006). *The Secret History of Emotion: From Aristotle's Rhetoric to Modern Brain Science*. Chicago [in English].

(Datsko N., Personal communication, October 4, 2015) [in Ukrainian].

(Halaichuk V., Personal communication, November 9, 2014) [in Ukrainian].

(Hanusei, I. Personal communication, January 27, 2016) [in Ukrainian].

(Holyk R., Personal communication, March 25, 2014) [in Ukrainian].

(Hrafinska L., Personal communication, March 2, 2016) [in Ukrainian].

(Hudozhnikova N., Personal communication, March 26, 2014) [in Ukrainian].

(Leseiko O., Personal communication, January 30, 2016) [in Ukrainian].

(Myhal N., Personal communication, February 6, 2014) [in Ukrainian].

(Orlevych I., Personal communication, March 25, 2014) [in Ukrainian].

(Pyzh O., Personal communication, February 27, 2016) [in Ukrainian].

Reddy, W. (2001). *The navigation of feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York [in English].

Rosenwein, B. (2010). Problems and methods in the history of emotion. *Passions in Context*, 1. Retrieved from <http://www.passionsincontext.de/index.php/?id=557> [in English].

Stearns, P., & Stearns, C. (1985). Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*, 90 (4), 813–836 [in English].

Vinnitskii, I. (2012). Zagovor chuvstv ili russkaia istoriia na «emotsyonalnom povorote». *Obzor rabot po istorii emotsyi. Novoie literaturnoie obozreniie*, 5. Retrieved from <http://www.nlobooks.ru/node/2639> [in Russian].

Zorin, A. Individualnoie perezhvaniie kak problema istorii kultury. *Theory&Practice*. Retrieved from <https://theoryandpractice.ru/posts/14501-emotsionologiya-kak-istoriki-nachali-izuchat-emotsii-i-chuvstva> [in Russian].

Iryna DEREVCHUK

PhD Student

Mykhailo Hrushevskiyi Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9776-5127>

e-mail: iraderevcuk@gmail.com

DOI: 10.33402 / up.2020-13-289-301

ORAL STORYTELLING ABOUT CHILDHOOD AS A SOURCE FOR STUDYING EMOTIONS OF THE SOVIET SOCIETY (1970–1985)

In this article, the emotions of a Soviet child are put into the center of scientific research, which largely reflects the way of accepting/expressing its own attitude to surrounding events and the world. Emotions exactly accompanied a human all life, greatly influenced on acts and started or halted the mechanisms of memory and the forming of remembrances, that influences the process of remembering in adult age. Analyzed interviews of women and men as primary sources to study the emotions of a Soviet child. Such oral sources involve working with «emotions in a square» – the feelings that accompanied the respondent during a described situation in the past, and feelings that occur directly during the recording of the interview. The differences between the emotional coloring of narratives according to gender, social roles, and the significance of a specific event that was stored in memory are determined. Through the prism of emotions, the engaged ideological world and the private world are investigated. Public life that passed under the sign of propaganda laid on the own «emotional mode» on a daily occurrence, hiding behind a screen «no emotion» indignation and non-acceptance, and also faith in soviet ideals and infatuation for the organization of celebrations. The children were wrapped with a sense of security, the same as in the parental home and in the state as a whole. The security was that «emotional code» of childhood, and it became the platform for the expression of other emotions and feelings. The spectrum of positive (joy, fascination) and negative (fear, indignation) children's emotions, models of their appearance and difference in expression in accordance with the personal character and public changes are analyzed. Private life, which was largely determined by social terms and the well-being of parents, gave a wider corner for the display of children's own attitude toward events, thus allowed them to show the emotions and feelings on anything, lying down in forming character bases and values.

Keywords: childhood, emotions, positive emotions, negative emotions, immortality, emotional codes, emotional regime of the USSR, oral narratives.